

Karolina Kulpa
(Gniezno)

HISTORIA KRÓLOWEJ, SYMBOLU KOBIECEJ SIŁY

Stanley M. Burstein, *Kleopatra i jej rządy*, tłum. B. Godzińska, Bellona SA, Warszawa 2008, 183 s.

„Chociaż seksualność Kleopatry i skłonność do wykorzystania jej w celu osiągnięcia swoich zamiarów była faktem, prawdą było także to, że odgrywała w swoim życiu trzy ważne role — kochanki, matki i królowej — przy czym te dwie ostatnie były najważniejsze. Wbrew twierdzeniom o jej nieokiełznanej rozwiązłości — rzekomo miała też kochanków nawet wśród swoich niewolników — faktycznie była związana tylko z dwoma mężczyznami, Cezarem i Antoniuszem i, o ile możemy stwierdzić, pozostawała im wierna, tak jak swoim dzieciom i Egiptowi”. Taką charakterystykę egipskiej królowej proponuje Stanley Mayer Burstein w swoim dziele pt. „Kleopatra i jej rządy” (s. 135).

Stanley M. Burstein jest profesorem emerytowanym na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Kalifornijskiego w Los Angeles, z którym związany jest od początku swojej kariery naukowej. Jego zainteresowania skupiają się na antycznej historii Grecji, w szczególności obszaru Morza Czarnego i kontaktów z Egiptem, a także na królestwie Kush. Wydał na ten temat wiele publikacji, w tym jedną poświęconą ostatniej ptolemejskiej władczyni na egipskim tronie pt. „The Reign of Cleopatra” (Greenwood Press 2004 i University Press 2007). Jest to jedno z nowszych dzieł poświęconych Kleopatrze VII, dostępnych polskiemu czytelnikowi od 2008 roku dzięki Wydawnictwu Bellona.

Większość publikacji dotyczących egipskiej królowej nie ma charakteru naukowego, raczej przybiera formę powieści historycznej lub fabularyzowanej biografii¹. „Kleopatra i jej rządy” jest również książką o charakterze popularnonaukowym, jednak przeznaczoną dla szerokiego kręgu czytelników, w tym badaczy naukowych.

¹ M.in.: I. Frain, *Niedościgniona Kleopatra*, Warszawa 2009; E. Ludwig, *Kleopatra*, Warszawa 1973; Ch.-G. Schwentzel, *Kleopatra*, Warszawa 2004.

Autor postawił sobie za zadanie ukazanie panowania Kleopatry VII, egipskiej królowej z I w. przed Chr., jako ostatniej sukcesorki Ptolemeusza², a także symbolu kobiecej siły, który trwa od ponad dwóch tysięcy lat w kulturze Zachodu. Burstein jest jednym z nielicznych historyków, który próbuje walczyć ze stereotypem królowej — „seksualnej drapieżnicy” (s. 7), chce także na nowo podjąć krytykę źródeł, głównie rzymskich, ukazujących władczynię.

Książka została podzielona na sześć głównych rozdziałów z podrozdziałami, zawiera chronologię zdarzeń na początku tekstu, a także dodatki w formie krótkich biografii postaci wymienionych w publikacji, listy egipskich władców z dynastii ptolemejskiej, słowniczek, bibliografie i indeks.

Przez umieszczoną chronologię zdarzeń od powstania Aleksandrii po śmierć Ptolemeusza z Mauretanii oraz pierwszy rozdział zatytułowany „Tło historyczne” autor wprowadza czytelnika w epokę hellenistyczną państwa Lagidów. Pozwala to zrozumieć przebieg rządów Kleopatry, a także uzmysłwić sobie proces przejmowania władzy w obrębie basenu Morza Śródziemnego przez Republikę Rzymską do okresu włączenia Egiptu w jej terytorium.

W kolejnym rozdziale, „Życie Kleopatry”, historyk ukazuje biografię władczyni w ujęciu chronologicznym od przypuszczalnej daty urodzin aż do samobójczej śmierci. Autor próbuje sobie poradzić z rekonstrukcją nieznanych lat z życia królowej, przywołując fakty dotyczące jej najbliższej rodziny lub wpływowych Rzymian, z którymi miała kontakt — Juliusza Cezara oraz Marka Antoniusza. Prawie połowę treści rozdziału zajmują cytaty źródeł dotyczące omawianych wydarzeń, w tym z „Wojny domowej” Juliusza Cezara, „Wojny aleksandryjskiej” oraz „Żywotów sławnych mężów” Plutarcha (Gaius Iulius Caesar, Antonius).

Trzeci rozdział, „Organizacja Egiptu Ptolemeuszów”, ukazuje funkcjonowanie państwa na podstawie zachowanych papirusów z dekretami i dokumentacją urzędową. Burstein opisuje złożony system administracyjny pod autokratycznym panowaniem dynastii uosabiającej zarówno sukcesorów faraonów, jak i macedońskich królów. Podkreśla przy tym wady ptolemejskiej administracji, która prowadziła do nadużyć ze strony urzędników, co odbijało się na sytuacji ekonomicznej państwa. Na uwagę zasługuje zamieszczenie treści dekretu wydanego przez Kleopatę VII z przypuszczalnym jedynym zachowanym podpisem królowej (s. 95).

Dwa następne rozdziały odzwierciedlają zainteresowania badawcze autora, który skupił się w nich na ukazaniu wielokulturowości w Egipcie, a szczególnie w Aleksandrii.

² Zwanych także Lagidami od założyciela dynastii — Lagosa, ojca Ptolemeusza I.

„Egipt Kleopatry: społeczność wielu kultur” poświęcono problematyce bycia nie-Egipcjaninem pod ptolemejskim panowaniem. Autor przedstawia państwo jako przykład wczesnej formy społeczności wielokulturowej, z jednej strony dokonującej akulturacji cudzoziemców, ale z drugiej jednocześnie ksenofobicznej. Koncentruje się na relacjach Greków i Żydów z ludnością egipską, przytaczając zachowane dekryty oraz pisma wspominające o stosunkach społecznych w państwie Ptolemeusza, w tym kamień z Rosetty. Autor podkreśla wpływ religii na społeczność egipską, szczególnie w kontekście boga Serapisa, poświęcając problemowi krótki podrozdział.

Piąty rozdział książki został zatytułowany „Aleksandria — miasto kultury i konfliktów”, przez co autor podkreślił wyjątkowe znaczenie stolicy Lagidów w świecie hellenistycznym. Po opisie geografii miasta, zawierającym obszerne cytaty z jednego z rozdziałów innego dzieła autora (s. 126)³, historyk przechodzi do przedstawienia Aleksandrii jako kosmopolitycznego ośrodka kultury, sztuki oraz nauki, którego sława nie przebrzmiała wraz ze śmiercią Kleopatry.

W ostatnim rozdziale Burstein dokonuje podsumowania, przedstawiając Kleopatę jako symbol i królową. Polemizuje z dotychczasowym wizerunkiem władczyni, ugruntowanym w historiografii, wskazując, że była znaczącym graczem na scenie politycznej w I w. przed Chr. Autor stwierdza, że po bitwie pod Akcjum Rzymianie starali się stworzyć przychylną im interpretację wydarzenia, do czego posłużyły, przytoczone we fragmentach w tekście, dzieła Horacego i Wergiliusza ukazujące egipską władczynię w niekorzystnym świetle⁴. Według niego wizerunek Kleopatry wykreowany przez „pełną jadu kampanię Oktawiana” (s. 139) przetrwał po dziś dzień umacniany silnymi uprzedzeniami kulturowymi wobec kobiety posiadającej dużą władzę. Burstein żywi nadzieję, że archeologia dostarczy nowych źródeł materialnych pomagających zmienić „Kleopatę symbol” w „Kleopatę królową” (s. 144).

Interesującym dodatkiem do tekstu jest zbiór biografii postaci z czasów panowania Kleopatry VII oraz lista ptolemejskich władców wraz z latami panowania. Pomocne czytelnikowi mogą być także słowniczek z terminami oraz indeks osób występujących w książce. Bibliografia zawiera ponad pięćdziesiąt pozycji, zdecydowana większość z literatury anglojęzycznej. Na końcu każdego rozdziału umieszczono niewielką liczbę przypisów odwołujących się do źródeł lub literatury

³ Zob.: D.B. Brendan Nagle i S.M. Burstein, *The Ancient World: Readings in Social and Cultural History*, Prentice Hall 1995.

⁴ Hor. *Carmina* I 37 i Verg. *Aeneis* 8, 671–713.

wspomnianej w tekście. Urozmaiceniem polskiego wydania są dwie zamieszczone mapy Egiptu oraz Morza Śródziemnego, a także pięć zdjęć ukazujących źródła materialne związane z królową lub jej państwem.

„Kleopatę i jej rządy” można traktować jako syntetyczne dzieło o Egipcie czasów królowej. Autor nie wyczerpuje poruszanego tematu, raczej wprowadza czytelnika w problematykę, niż pogłębia stan wiedzy. Praca została napisana zrozumiałym językiem, wszystkie rozdziały łączą się w spójną całość. Podział na podrozdziały upodabnia publikację do podręcznika, ponieważ czytelnik może swobodnie znaleźć fragmenty dotyczące poszczególnych zagadnień czy okresów czasowych.

Niestety autor odnosi się jedynie do kilku z dostępnych źródeł starożytnych opisujących interesujące go wydarzenia⁵. Choć praca ma charakter popularnonaukowy, to Burstein stwarza wrażenie, że przytacza wszystkie dostępne źródła, co może wprowadzić czytelnika w błąd. Obszerne cytaty źródeł przeplatane z rozważaniami historyka być może miały na celu udowodnienie tez zawartych w przedmowie, lecz czytelnik polski ma do czynienia z przekładem tłumacza całej książki z wydań źródeł w języku angielskim cytowanych przez twórcę. Jak wspomniano, bibliografia książki jest niemal całkowicie anglojęzyczna, bez uwzględnienia dokonań badaczy z kręgu niemiecko- czy francuskojęzycznego, co umniejsza jej wartość.

Autor stara się rzetelnie przedstawić sytuację Kleopatry jako królowej po przybyciu Cezara do Egiptu, jednak nie zawsze udowadnia stawiane hipotezy na podstawie źródeł lub literatury przedmiotu, wysnuwa wnioski bez należytej argumentacji.

Według Bursteina (s. 38) Kleopatra po zwycięstwie Cezara w wojnie aleksandryjskiej była zależną od niego, marionetkową władczynią⁶, ale autor nie odnosi się do istniejących źródeł lub literatury przedmiotu.

⁵ App. Romaika; Cass. Dio Romaika historia; Caes. Commentarii rerum gestarum belli civilis; De Bello Alexandrino; Hor. Carmina I 37; Liv. Ab Urbe condita; Luc. Pharsalia; Polyb. Historiai; Plut. Gaius Iulius Caesar; Plut. Antonius; Theoc. Idylls; Tac. Historiae; Verg. Aeneis. Autor jedynie wspomina o pracy Strabona — Geographica hypomnemata (s. 123), zupełnie pomija dzieło Swetoniusza zawierające fragment o Kleopatrze, w tym rzekomy list Antoniusza do Oktawiana, w którym nazywa królową swoją żoną (Divus Iulius, Divus Augustus). Burstein zdaje się również nie uwzględniać tekstów, które także nawiązują do omawianej przez niego problematyki, m.in.: Plin. Naturalis historia; Cic. Philippicae; Well. Pat. Historiae romanae; Flav. Peri tu Iudaiku polemu; Flav. Iudaike archaiologia; Prop. Elegiarum II 16.

⁶ Cezar miał wykorzystać ją do własnych celów, zacieśniając swoje relacje z Egiptem przez wpływ na jego władczynię, o czym wspomina Kasjusz Dion (Cass. Dio XLIV 46), a także inni historycy: R. Miller i S. Browning, Cleopatra, New York 2008, s. 53; A. Łukaszewicz, Kleopatra: ostatnia królowa starożytnego Egiptu, Warszawa 2005, s. 188.

W innym fragmencie uważa, iż Lagidka przez zwrot ku egipskiej religii chciała ugruntować swoje prawa do samodzielnych rządów poza obszarem Aleksandrii, gdzie nie była lubiana (s. 29). Źródła jednakże nie dają na tę hipotezę jednoznacznej odpowiedzi.

Innym przykładem braku uargumentowania wniosków przez autora jest fragment dotyczący bitwy pod Akcjum (s. 57). Burstein twierdzi, że Kleopatra w kulminacyjnym momencie bitwy nie opuściła Antoniusza, lecz próbowała ratować choć część floty, co zostało wcześniej ustalone, nie przytacza przy tym żadnych źródeł lub opinii innych historyków. Dopiero pod koniec rozdziału umieszcza fragment żywota Antoniusza autorstwa Plutarcha (s. 72), który jednak podważa hipotezę autora o zaplanowanym odwróceniu okrętu Kleopatry, podkreślając ucieczkę królowej. W tym miejscu zabrakło krytyki źródłowej, a także odniesienia się do innych tekstów opisujących sytuację w I w. przed Chr.⁷

Opisując ostatnie chwile królowej, Burstein najpierw wskazuje na samobójstwo, prawdopodobnie za pomocą trucizny, w celu ochrony życia choć niektórych jej dzieci, po czym stwierdza, że nigdy nie poznamy okoliczności śmierci królowej (s. 58), ponieważ już dla starożytnych była zagadką⁸.

Ostatni rozdział poświęcony królowej jako symbolowi kobiecości postuluje niejako odkrycie Kleopatry na nowo i przezwycięzenie za pomocą wykopalisk negatywnego obrazu stworzonego przez Rzymian. Zdaje się, że autor zbyt dużą wagę przywiązuje do badań archeologicznych starożytnej Aleksandrii, szczególnie kompleksu pałacowego władczyni, obecnie zatopionego i noszącego ślady zniszczeń po trzęsieniach ziemi.

⁷ Z Liwiusza zachował się jedynie wyciąg księgi CXXXIII, w którym autor miał pisać o przegranej Antoniusza pod Akcjum i samobójstwie jego oraz Kleopatry (CXXXIII); Paterkulus streszcza jedynie pokrótce przebieg walk (Well. Pat. II 84–86); Józef Flawiusz skupia się na udziale Heroda w tej wojnie (Iudaika archaiologia XV 5–6), podkreślając jego rolę, gdyż rzekomo Cezar uważał, że nie pokonał jeszcze Antoniusza, dopóki stoi przy nim Herod (Peri tu Iudaiku polemu I 20, 1), dlatego Oktawian łaskawie przyjął żydowskiego króla (ibidem, I 20, 2); Kasjusz Dion opisuje szczegółowo przebieg wojny, w tym przytacza mowy Antoniusza i Oktawiana wygłoszone do żołnierzy (Cass. Dio L–LI); Appian w zachowanych księgach zdawkowo wspomina o konflikcie między triumwirami i wojnie aktyjskiej, wskazując, że toczyła się między Antoniuszem i Oktawianem, a nie pomiędzy Egipcem i Rzymem oraz dając przy tym do zrozumienia, że po prostu zwyciężył lepszy (App. XIII, 5); dalej autor wskazuje, iż powodem zajęcia Egiptu było sprzymierzenie się Kleopatry z Antoniuszem (XIII, 6), a więc istnieje duże prawdopodobieństwo, że niezachowana księga o historii Egiptu ukazywałaby wydarzenie z troszeczkę innej perspektywy. Niestety to pytanie jak i wiele innych zostanie bez odpowiedzi.

⁸ Autor być może ma na myśli tekst Plutarcha, że „prawdy nie zna nikt” (Antonius 86).

Mawia się, że książki nie ocenia się po okładce, ale należy zwrócić uwagę na reprodukcje umieszczone w polskim wydaniu na przedniej obwolucie. Mniejsza przedstawia władczynię na tronie w greckim stroju i jest dziełem Johna Williama Waterhouse'a pt. „Kleopatra” z 1888 r., natomiast większa to „Kleopatra testuje truciznę na niewolnikach” Alexandre'a Cabanela z 1897 roku⁹. Jak sam tytuł wskazuje, dzieło Cabanela podtrzymuje przekłamany wizerunek królowej jako wyuzdanej władczyni znudzonej patrzaniem na śmierć niewolników. Moim zdaniem nie koresponduje to z celem Bursteina o przełamaniu stereotypów dotyczących królowej, tym bardziej że na wydaniach amerykańskich umieszczano posągi lub reliefy z przypuszczalnym wizerunkiem Kleopatry¹⁰.

„Kleopatra i jej rządy” stanowi ciekawą pozycję na polskim rynku wydawniczym. Choć ma charakter popularnonaukowy i raczej przytacza znane fakty, to niekiedy otwiera nowe pola poszukiwań badawczych, szczególnie w ostatnim rozdziale. Praca Bursteina pomimo swoich braków jest dobrym tekstem umożliwiającym poznanie czasów ostatniej egipskiej królowej, jest także jedną z lepszych prac popularnonaukowych dostępnych polskiemu czytelnikowi zainteresowanemu problematyką Egiptu za czasów Kleopatry VII.

⁹ Polski czytelnik spotka się również z tą reprodukcją w innych dziełach dotyczących Lagidki: A. Łukaszewicz, *Kleopatra*; I. Frain, op. cit.; eadem, *L'Inimitable, Le Livre de Poche* 1999; W. Schuller, *Kleopatra: królowa trzech kultur*, Warszawa 2004.

¹⁰W polskim wydaniu jedynie na tylnej okładce umieszczono małą reprodukcję przedstawienia steli Kleopatry z Muzeum w Luwrze.